

הקדמת המערכת

אביטל ליבנה-לוי היא בימאית סרטי תעודה. במסגרת השנה השלישית ללימודיה בבית-הספר לקולנוע, לטלוויזיה ולאומנויות מעלה, היא צילמה סרט קצר, "דיוקן אישי", אשר כלל, לצד דימויים מעולם היהדות, גם צילומים של עירום נשי. הסרט חולל בשעתו מהומה בבית-הספר ובציבור הדתי-לאומי, וליבנה-לוי אולצה לעזוב את לימודיה. שנים לאחר הפרשה שבה ליבנה-לוי אל בית-הספר והשלימה בו את לימודי הקולנוע. הסרט "עדס" בבימויה זכה בשנת 2005 בפרס הראשון בקטגוריית סרטי סטודנטים בפסטיבל דוקאביב.

* * *

א. קולנוע יהודי

אני מתיישבת לכתוב את הסיפור שלי, סיפור שהתרחש לפני כשבע שנים. אני מתקשה לשבת ולהעלות את הסיפור על הנייר, מפני שמבחינתי לחזור לשם משמעו לחזור לתחושה של הילדה הקטנה שאפשר להשתיק. הסיפור הזה בשבילי הוא סיפור מלחמה, מלחמה על השמעת קולי. זו מלחמה שהחלה עוד לפני שהתחלתי ללמוד קולנוע. לאחר שש שנות לימודים באולפנה לבנות להב"ה, ביישוב קדומים שבשומרון, עזבתי את בית הוריי, את חממת היישוב ואת האולפנה. שם, המשולש הקדוש של ארץ-ישראל, תורת ישראל ועם ישראל הינו אקסיומה שאין מפקפקים בה. בחממה זו הדעות ה"נכונות" שיש לאחוז בהן והלבוש ה"נכון" שיש ללבוש - ברורים לכולם. שאלות כגון מעמד האישה, יחסי חילונים-דתיים או מצב העוני בארץ נדחקות הצידה. החינוך לזהות אחידה הרתיע אותי. יצאתי לשירות לאומי, נפגשתי עם החיים בחוץ והתחלתי לחפש את דרכי הפרטית, את האופן שבו הדת משתלבת בחיי. מה מקומי, כאישה, בכל הסיפור היהודי? האם יש לי קהילה להזדהות איתה? האם יש לי בית-כנסת להתפלל בו? כך החל תהליך החיפוש שלי.

את עולם הקולנוע גיליתי דווקא באולפנה, שם הייתה המגמה הראשונה בארץ ללימודי קולנוע בבית-ספר דתי. לא היו מורים דתיים לקולנוע ולכן "ייבאו" לשומרון יוצרים מתל-אביב. זו הייתה תקופה משכרת מבחינתי. צפיתי בעשרות סרטים והייתי עסוקה ביצירה. אני זוכרת שהיה לי אז חלום: תלמתי ליצור קולנוע יהודי, קולנוע שמחובר לתרבות היהודית ואשר עוסק בעולם החיים היהודי. צמד המילים "קולנוע יהודי" מקמק מאוד בעיניי. פנטזתי על עשיית קולנוע דרמטי שיפיח חיים במדרשים, במקרא

ובמיתולוגיה שעליהם גדלתי. רציתי ליצור את אברהם אבינו בזמןנו ואת סיפור תמר ויהודה מודל שנת אלפיים, לפתח שפת קולנוע ייחודית וחושנית, מלאת אהבה לעולם ולאדם, קולנוע שיגיד שירה, שהקרבה בו בין גבר לאישה תהיה הכי אינטימית שאפשר, גם אם לעולם לא ייראה האקט עצמו. שאפתי לקחת יוצרים שהערכתי – קישלובסקי, ברגמן ופולנסקי – ו"לגיר" את יצירתם. פנטזתי על מפגשים עם יוצרים שגם להם יש אותו חלום. היה לי רצון עז לצלול אל תוך עולם האומנות – להכיר, לחוות וללמוד – אך עם זאת להישאר קשורה ומחוברת לעולם שלי, העולם הדתי שבו גדלתי.

ב. מעלה

הבחירה בבית-הספר לקולנוע, לטלוויזיה ולאומנויות מעלה נראתה לי אז כנכונה ביותר: לימודי קולנוע במסגרת דתית. רציתי ליצור קולנוע בסביבה של אנשים שאיתם אנהל דיאלוג, אנשים שמעוניינים בדיאלוג בריא עם החברה שבה גדלו, עם התורה שממנה ינקו, אנשים שחפצים בדיאלוג גם בינם לבין עצמם. רציתי לפגוש אנשי אמונה שיוצרים בחלל העולם המודרני, המערבי, שזהותם הדתית והיותם אומנים מתערבבים בתוכם; אנשים מלאי שאלות, רעננות וחזון. חלמתי על שיחות-נפש עמוקות. האמנתי שאם אגיע ללמוד באוניברסיטת תל-אביב, איאלץ להתמודד עם תג "הדתייה" שיוצמד לי, וחששתי מעיסוק במאבקים שהיו מיותרים בעיניי סביב שאלות כגון צילומים בשבת או אוכל כשר בהפקות. מעלה נראה לי באותה תקופה כבית-הגידול של אומנים דתיים. אכן, רוב תלמידי בית-הספר נמנו עם הזרם הציוני-הדתי, המפד"לניקי. רובם היו אשכנזים חובשי כיפה סרוגה, בוגרי ישיבות ואולפנות, ואחוזו בדעות פוליטיות זהות למדי. לא שיערתי שדווקא מקום זה יובילני לאחד ממשברי האמונה הגדולים בחיי; שמרגע מסוים ארגיש שכבר אין לי דרך חזרה, שאיבדתי את התמימות שהייתה לי, את תחושת ההשתייכות שלי.

כבר מראשיתו היה המפגש עם מעלה מאכזב. הרושם שקיבלתי היה שרוב הסטודנטים לא באו ללמוד מתוך אהבה אמיתית לקולנוע ומתוך רצון אמיתי ועז ליצור. פגשתי שם מעט אומנים, מעט מדי אנשי חזון אמיצים. לא הייתה אווירה של מצוינות, והבינוניות משלה בכיפה. המעטים אשר שרדו בכל-זאת בתוך המסגרת וביקשו ליצור בה אומנות אמיתית, ואיתם קומץ מורים נפלאים שעזרו לי בחיפוש דרכי ובהכוונת צעדיי, ביניהם הבמאית אורנה לוי – הם אלה שבזכותם נשארתי. נשארתי מתוך מחשבה שרק כאן, ורק מתוך החברה הדתית, עליי להשמיע את קולי.

ג. דיוקן אישי

הכל התחיל בשיעור לקולנוע נסיוני בהנחיית הבמאית אורנה לוי. הייתה זו כיתה השנה השלישית, בסוף שנת 1998. שיעורי-הבית שניתנו לסטודנטים היו הכנת דיוקן

אישי, כלומר, כל סטודנט היה צריך לבחור דימוי אישי משמעותי לגביו שיאפשר לו לספר באמצעותו משהו אישי. ניתן פרק־זמן של שבוע להגשת העבודה.

החלטתי לעסוק במקומה של האישה בעולם הטקסט היהודי דרך דימויים חזותיים (אימגים) שהיו משמעותיים לגביי. לשם כך בחרתי בתמונות־שמן שציירתי במהלך השנה, וביניהן: "האישה ששתתה מהיין של ההבדלה" (לפי מנהג עממי אסור לנשים לשתות מיין ההבדלה במוצאי השבת, והאמונה היא שמי שתשתה תצמח זקן); ו"אל שדי", שבו נראית אישה המניחה תפילין על שדיה (מצוות הנחת התפילין מיועדת לגברים בלבד, ומהווה סימן יומיומי לברית בין אלוהים לבין הפרט היהודי). צילמתי את התמונות, שזרתי ביניהן ציטוטים רלוונטיים מן המקרא, ובמעברים בין תמונה לתמונה בחרתי לצלם אישה עירומה, העוסקת בעבודות בית דוגמת שטיפת כלים או גיהוץ. אורכו של הסרט היה כארבע דקות.

העירום היה לא־ארוטי בעליל. הבחירה בעירום נראתה לי הבחירה הנקייה והמדויקת ביותר לצורך הדימוי הנשי שניסיתי ליצור. חלק מן החינוך הדתי שקיבלנו באולפנה היה שאישה פטורה מעולם הטקסים הדתי, שנקרא "מצוות שהזמן גרמן", וכן נחסך מאיתנו הבנות לימוד הגמרא, שהינו מרכזי בעולמו של בן־תורה, משום שזה תפקידם של הגברים. נאמר לנו כי הנשים מחוברות אל האל באופן ישיר, ואינן זקוקות לפולחנים מתווכים אלה. תהיתי אז אם תשובה זו הייתה מעין קונספירציה שנועדה להרחיק אותנו הנשים מהשיח הדתי, ממרכז העשייה, אל מאחורי הפרגוד ומחיצת בית־הכנסת (משום שהמיניות הנשית מאיימת על מקבלי ההחלטות ופוסקי ההלכות, ומכאן אמירות בנוסח "כל כבודה של בת מלך פנימה" ו"קול באישה ערווה") או שמא באמת יש קשר בלתי־אמצעי בין האישה לבין בוראה. למעשה, באמצעות הדימויים הללו ניסיתי להתריס נגד האמירה כי לנשים יש רוחניות יתרה. ניסיתי להראות שחושניותה של האישה מאיימת על הגברים, וכי זו הסיבה לכך שבמהלך הדורות הם יצרו את ההיגיון ההלכתי הזה. הייתה זו יצירה גולמית. היא הייתה חלק מחיפוש, מניסיון, מתהליך של חקירה, מעין מעבדה עצמית. אך הבחירה בעירום הייתה הכרחית מבחינתי, כי ניסיתי לבדוק את חיבור הדימויים הללו – יהדות ועירום נשי, לנסות לבנות באמצעותם עולם טקסים נשי יהודי חלופי, שבו החושניות, המיניות הנשית והפולחן הדתי מתערבבים זה בזה ויוצרים קשר בין האישה לבין בוראה.

בבוקר השיעור ניגשתי אל המורה. התחבטתי. יש עירום בסרט, אולי משהו מבין היושבים בחדר עלול להיפגע. המורה הודיעה ליושבי הכיתה שיש עירום בסרט שלי, ושאם למישהו יש בעיה, הוא מוזמן לצאת. איש לא קם. שתיקה. לאחר הקרנת הסרט היה אמור להתקיים בכיתה דיון בנחיצותו של העירום בסרט. בפועל, המורה דיברה בעיקר אליי ואל חלל הכיתה. היא אמרה שחיבור הדימויים שבהם השתמשתי מלא עוצמה, וגם אם העירום אינו מנומק מספיק, לדעתה, והעבודה נראית לה ראשונית מאוד, היא סבורה כי אין לבטל את התרגיל על הסף. מולה ישבו סטודנטים ספק ישנים ספק חסרי חיים. לא הופתעתי. התרגלתי כבר לאדישות ולשתיקה שמסתירות אי־יכולת להביע עמדה ודעה.

ידעתי שבשבילי הייתה זו רק התחלת הדרך, ושמה שנחשף בסרט הינו גולמי עדיין. עם זאת, הרגשתי שלמרות הגולמיות היה שם איזה כוח, פיסת אמת פנימית שלי, אשר למרות היותה בוסרית, היא עדיין שלי.

ד. הבית בוער

מכאן החל הסיפור להסתחרר. מישהי מבית-הספר פנתה לערוץ שבע, אשר מיהר לפרסם את העניין. העיתון מקור ראשון יצא בכתבה נרגשת, ורבנים מרכזיים בוועד בית-הספר התפטרו בגלל ה"חרפה" שהתרחשה. זומנתי לשיחה עם מנהל בית-הספר, אשר הודיע לי כי הוא משעה אותי מן הלימודים עד להודעה חדשה. הוא ביקש ממני להשמיד את הסרט כלא היה. כל יושבי בית-הספר כונסו לשיחה, אשר הוכתרה בכותרת "הבית בוער", שבה ננפתה על "המעשה החמור" שעשיתי.

בעקבות השיחה קרא מנהל בית-הספר לתלמידים להכין נייר-עקרונות – מעין אמנה של עשה ואל תעשה שתייצג את רוח בית-הספר. הבמאי (החילוני) רם לוי, מורה ותיק בבית-הספר, התפטר. לדבריו, הייתה זו חסימת חופש הביטוי של היוצרים. הוא גרס כי אסור לבית-ספר לאומנות להגביל כך את תלמידיו.

ההתקפה רק החלה, וניסיתי להתגונן. ניסיתי להסביר למנהל בית-הספר, לסטודנטים שהיו חבריי, למורה יחיד שניגש לשוחח איתי ואשר ניסה להקשיב ולהבין את מניעיי – שהסרט לא נעשה לשם הפרובוקציה, ושהעירום לא היה ארוטי. ניסיתי להסביר שהיה זה ניסיון לשרטט את הדיוקן שלי.

איש בבית-הספר לא הקשיב. איש לא רצה להקשיב. האווירה הייתה בלתי-נסבלת. חשתי את המבטים המאשימים המלווים אותי, את הרכילות מאחורי גבי, את העוינות והסלידה. הודיעו לי שגרמתי נזק עצום לבית-הספר, שעליי לשתוק ולהתבייש, ובכלל – שעדיף שאעשה זאת בביתי.

ה. אלם. תגובה

אני בבית. מבולבלת. כואבת. מבוהלת. נרגשת. בני כיתתי הספיקו בחלקם להחרים אותי. איש מהנהלת בית-הספר לא טרח להתקשר. אף סטודנט לא בא לבקר. הטלפון בבית, לעומת זה, לא הפסיק לצלצל. כל רשת רדיו וכל תוכנית טלוויזיה אפשרית ניסו לשדל אותי להופיע אצלן. גם רשתות זרות. סירבתי בנימוס לכולן. לא רציתי להינשא מעל גלי הפרובוקציה. לא הרגשתי שיש למישהו עניין אמיתי לשמוע את קולי, או שתקתי. ובשתיקה הזו אני קוראת את דברי הרבנים, נישאים מעל דפי העיתונים הדתיים הצופה, מקור ראשון ונקודה: הם מצוטטים שם כאומרים שיש "לנקות את האורות מהפסולת" – אני הפסולת; ושצריך לנקות את העשבים השוטים "כמו שמנקים את הגיפה מעל המרק הרוחח" – אני הגיפה. הציבור הדתי רועש גועש. הפרנסה של בן-זוגי נפגעת. הופעות שלו מול ציבור דתי מתבטלות. מודיעים לו שבגלל המעשה של אשתו הוא אינו רצוי עוד. בכנס רבנים של הציונות הדתית, רב אחד, ידוע, ניסה להשתיק אותו בטענה ש"אנחנו כולנו כאן בחדר יודעים למי הוא נשוי ומה עשתה אשתו" – ניסיון מעורר סלידה לגזול גם את חופש הביטוי שלו.

כאשר כדור-השלג מתגלגל ומגיע לאחיותיי, שלמדו באותה תקופה באולפנה לבנות בקדומים, אני מזדעקת. באחד השיעורים באולפנה העירה אחת המורות לאחותי הערה

פוגענית לעיני התלמידות האחרות. מורים סיפרו לבנות ש"כבר באולפנה היא הייתה תלמידה בעייתית". היה זה שקר מקומם.

הבנתי שאני חייבת להשמיע את קולי; שהשתיקה שלי – או נכון יותר האלם שבו לקיתי – והניסיון להשתיק ולמחוק אותי מאבדים גבולות. הרבנים נתנו בדבריהם חותמת כשרות למסע ההשמצות נגדי. הבנתי שאיני מוגנת, שאין מי שידבר בעדי ושהכי קל להשתלח בסטודנט; שאני חייבת לעצור, בדיבור, את המפולת הזאת.

ציפיתי שבית־הספר יוכל להכיל במסגרתו את החיפוש האומנותי שלי, מתוך הכרה שחיפוש מביא איתו בהכרח גם טעייה, מתוך הבנה שהסרט שלי – גם אם היה בוסרי, לא בשל – הינו חלק מתהליך שעליי לעבור כאומנית יוצרת. אך לא. לא בבית־הספרנו.

הגבתי בריאיון מעל דפי עיתון הארץ. התראיינתי בתוכנית "מבט נשי". בחרתי בכמות שהאמנתי כי יכבדו בהן את דברי, ושהעובדה כי איני נושאת בתואר רבני לא תמעיט את זכות התגובה שלי או את דעתי על כל הפרשה. כל הזמן ליוותה אותי התחושה הזו שאין אפשרות לדיאלוג, שאין עם מי לדבר, שהחלום שלי לנער את האבק מעל השיח הדתי הינו בלתי־אפשרי. לא נוצר שיח, נוצרה בהלה עצומה.

עוד הבנתי שהסרט שיצרתי היה קיים למעשה מאז ומתמיד. לא המצאתי כלום, הוא היה קיים בדמיונם הקודח של הרבנים, ואני רק הוצאתי אותו לאור. עכשיו, משנחשף, משעלטה ההתמודדות בין עולם הדת לעולם האומנות אל פני השטח, הם קוראים לסגור את בית־הספר. כאילו אמרו: אמרנו לכם. תמיד ידענו שאי־אפשר שאנשים דתיים ייצרו קולנוע; שזו תועבה. אין שום הבחנה בין עירום ארוטי לעירום פורנוגרפי לסתם עירום. אין הבחנה בין מעשה אומנות לבין קולנוע להמונים. זה מדיום משוקף. ואני, מבחינת אותם רבנים ומבחינת החברה הדתית, הייתי מוקצה – מוקצה מחמת מיאוס.

1. ויעמדו מרחוק

כיום אני רואה שבמעשה שלי שמתי אצבע על נקודה מכרעת בקיומו של בית־הספר לקולנוע, לטלוויזיה ולאומנויות. עד לאותה נקודה בזמן לא היה ברור לבית־הספר, לסטודנטים ואפילו למייסדים שהקימו את המוסד אם בית־הספר הינו כור־היתוך להכשרת מורים ואנשי תקשורת שישרתו את המפד"ל, שיהיו השופרות, או שזה בית־הספר לאומנות ולקולנוע שמצמיח יוצרים שבאים מהעולם הדתי. האם יש קיום לבית־הספר דתי לקולנוע? האם דת ואומנות יכולים לחיות יחד? חשפתי את השטח האפור, שהיה המקור לבינוניות, לחוסר היצירתיות ולנמנום; אותו שטח אפור של חוסר החלטה ששרר עד לאותו רגע בבית־הספר; ההתחמקות מנטילת אחריות על מעשה האומנות; העדר ההבנה שיש מחיר שצריך לשלם, שיוצרי קולנוע דתיים נאלצים לשלם; שהצלילה אל תוך עולם האומנות אינה יכולה להשאיר אותך תמים עם ה' אלוקיך, ושתהליך החילון הינו בלתי־נמנע. אין מדובר בהכרח בחזרה בשאלה, אלא בהבנה שיוצר קולנוע דתי אמיתי שנכנס באמת לעולם האומנות חייב להתמודד עם שאלות כאלה, שהוא מושפע בהכרח מן העולם הזה ומן האסטיקה שלו; שהכניסה אל עולם היצירה והאומנות מביאה עימה מחשבות רעננות על המציאות הקיימת, העלאת ספקות וגם שחיטת פרות קדושות; שזה מסע מורכב שעשוי

לטלטל, אך הוא הכרחי למי שמבקש ליצור אומנות כנה מתוך העולם הדתי, והוא יכול להיות גם מסע מפרה ביותר.

כיום, במבט לאחור, נדמה לי שהייתי תמימה בחלום "האומנות היהודית", וששיתח אומנותי אמיתי אינו יכול לאשרר לצופים את עקרונות אמונתם. ההפך הוא הנכון. בבסיסה של כל דרמה יש קונפליקט, כאב אנושי. הכביסה המלוכלכת חייבת להתכבס בחוץ, כלומר, עשייה כזאת אינה יכולה להתקיים בדל"ת אמותיו של הממסד הדתי. הנחתי בצד את הניסיון לגייר יוצרים ולנסות להמציא שיח יהודי. גיליתי על עצמי שהחומרים המרגשים ביותר מבחינתי קיימים במציאות. עם זאת, לא ויתרתי על הרצון שלי לעסוק בחומרים אלה מתוך העולם היהודי. כך פניתי לקולנוע התיעודי, אל "החיים עצמם", כשהאופן שבו רציתי לטפל בו נשאר "יהודי".

פנייתי אל הקולנוע התיעודי באה מתוך ההבנה שעקרונות יהודיים כגון סולידריות אנושית, התבוננות, כבוד אנושי והקשבה – הם הם היהדות בעיניי. הרבנים ואנשי החינוך הדתי היו הראשונים להבין כי יש לאומנות כוח להטיל ספק בסדר-היום הדתי, כפי שהם רואים אותו; שהאומנות יכולה לערער על יסודות המחשבה של ההולכים בתלם. האומנות מאיימת עליהם ועל סמכותם להכתיב ערכים לקהל תלמידיהם. לכן, כאשר הסרט שלי נחשף, הרצון החזק ביותר היה להשתיק אותי; למחוק אותי, אם אפשר; לסלק אותי; להקיא אותי מתוך הציבור הדתי. איש מקרב ההנהלה, הרבנים ואנשי החינוך הדתי לא ניסה ליטול אחריות. הייתה בהלה עצומה. הנוק אכן בא אל פתחו של בית-הספר: סטודנטים לא נרשמו ללימודים, לא נפתחה כיתה חדשה, ותקציבים חדלו לזרום. האשימו אותי שבגללי בית-הספר כמעט ונסגר.

אני חושבת שמסלול ההתנגשות שלי היה בלתי-נמנע. הייתי מוכרחה להשמיע את קולי, לפלס לעצמי את דרכי, את זהותי הדתית ואת זהותי כיוצרת. גם אם קולי נשמע באותם ימים צורמני, וגם אם נדרשות עוד שנים רבות ואולי חיים שלמים על-מנת להגיע לדיוק ולליטוש, יוצרי קולנוע דתיים חייבים להשמיע את קולם בלי פחד. רק ברגע שיוצרי קולנוע דתיים יעזו להתבונן עמוק פנימה אל כל החורים השחורים שעולם הדת היהודית יוצר במפגש עם החיים, רק אז יוכלו ליצור יצירות עם אמירה ומשמעות. שכן להבנתי, דווקא ריבוי הקולות הוא בליבה של הדת היהודית, ואין שום דרך להשתיק – בשם הדת, בשם האמת ובשם השם – יוצר שנאמן לעצמו.

העולם היהודי מנסה לשמור מרחק מעולם האומנות, מן הקולות ומן המראות שלו. אפשר לפרש את המרחק הזה, את היראה הזאת מן האומנות, כ"פחד" – פחד שמוביל להסתגרות ולהימנעות משאלת השאלות הקשות; אך אני מעדיפה לפרש אותו כ"יראת כבוד", כהתמודדות אמיתית שעשויה להוביל לטיפול נכון יותר בסוגיות של חיינו.

"...וְכָל הָעַם רֹאִים אֶת הַקּוֹלֶת... וַיֵּרָא הָעָם וַיִּנְעוּ וַיַּעֲמְדוּ מִרְחָק" (שמות, כ, יד).